

A rítus/rituálé szabályozott, szekvencializált, tehát önmagában strukturált, egy közösség által, illetve egy közösség számára végrehajtott cselekvés. Konstitutívnak tekinthetjük az alábbi, a vallási és a világi rituáléra egyaránt érvényes elemeket: (1) a rituálé egy szabályozott cselekvést ismétél; (2) világos és egyértelmű, inszceniált és teátrális, adott esetben egy különös ünnepélyességig menő; (3) esztétikailag megformált és önreferenciális; (4) szimbolikusan érthető; (5) szereplőket igényel, akiknek különös legitimációjuk van erre, és további résztvevőket, akik elismerik a rituálét, illetve akikre az kiterjed. Ebben az egész formáját meghatározó integratív összességben vesz át a rituálé specifikus társadalmi és kulturális funkciókat, s így van kommunikatív jellege.

Wolfgang Braungart 59

RÍTUS ÉS IRODALOM¹

Alapvető társadalmi cselekvéstípusként a rituálé (mint tág fogalom) magában foglalja a vallási rítust (vallási kultusz, liturgia), a profán rituálét (ünnepek és ünnepségek, melyek az egyéni életutat kísérik és kiemelnek különös stációkat, vagy a kollektív életet strukturálják), a hagyományos szokást (például büntetési szokások, egyesületi rituálék) és a speciálisan szabályozott, intézményesített, gyakran államilag szervezett ceremóniát (parlamentari ciklus megnyitása, hivatalba lépés, koronázások, államfői látogatások). Egyáltalán nem szükségszerű azonban, hogy a rituálé formális, szigorú, komoly gyakorlat legyen – gondoljunk csak a gyerekzsúrokra vagy az esküvőkre. A nevetésnek is lehet rituális helye (farsangi szokások), akár vallási keretek között is (*risus paschalis*).

A RÍTUSOK TÍPUSAI

Bár a rítusok biológiai-antropológiai rendelkezések alapjául szolgál(hat)nak – ami egészen nyilvánvaló az emberek „párvási rítusainál” –, a rítusok kultúrantropológiai meghatározását le kell szűkítenünk arra, hogy a rítus egy jelentőségteljes, szimbolikus ismételt cselekvés a rítusok (rítusosodás) biológiai felfogása szerint; egy olyan viselkedésminta, ami egy másik biológiai funkcióval összefüggésben konzekvensen és szükségszerűen zajlik le.

Forma és jelentés, valamint szociális funkció szerint is több rituálétípust tudunk megkülönböztetni: például átmeneti rítusokat (*rites des passages*, Arnold van Gennep); vadász-áldozat rítusokat (Walter Burkert); bűnbak-rituálék (René Girard); társadalmi rítusokat, amelyek olyan különleges rítusok,

amelyek megtapasztaltatják és megerősítik a közösséget (közösségi érzést) a szociális határokon túl is (Victor Turner); tisztítási és tisztasági rítusokat (Mary Douglas). Ezeket a rítustípusokat a szakirodalom még tovább tudja bontani: vannak szemantikai-tematikus, szociális-funkcionális és formális-strukturális rítusok. Ez különösen jól megmutatkozik a tragédia műfajánál, ami az áldozati rítusokból eredeztethető.

VALLÁS, CIVIL VALLÁS ÉS RÍTUS

A rítus minden vallás és társadalom egyetemes kulturális jellemzője lehet. A vallások és a társadalmak ugyanis erősen megkövetelik az ismétlődő, szociális gyakorlatokat, amivel begyakoroltatják a helyes cselekvési formákat és a helyes életvitelt, amivel be tudják mutatni és tisztelni tudják a szent dolgokat és végre tudják hajtani a vallási és világi közösségek építését.

Már a történelem előtti korokból való emberi nyomok (amennyiben értelmes és jelentésre törekvő fajtából valók) is gyakran rituális gyakorlatokra utalnak. A vallásra épülő társadalmakban a rituális rend (mint a rituális gyakorlatok a növényi ciklusokban, az egyházi év rendje) képes az egész életnek egy egységes rituális struktúrát adni. A vallásszociológia azonban már régóta egyértelművé tette, milyen erős a szociális és kulturális gyakorlat a modern társadalmakban is, amelyek egyébként világinak határozzák meg magukat, mégis sok religioid elemmel, struktúrával vannak átitatva (a szóképzés Georg Simmel és Robert Musils szóhasználatának átvétele: „ratioid”). Érdekes ezzel a szemmel figyelni a religioid dimenzióját az állítólagos világi rítusoknak is, mint például ahogy az a politikában megfigyelhető. A totalitárius rezsimiek (nemzeti szocializmus, sztálinizmus, ifjúavatás az NDK-ban) előszeretettel használják ezeket a rítusokat, hogy a politikájukat esztétikusan performatívvá, teátrálissá és színpadiassá tegyék. A szintén világi polgári társadalomban is vannak megkerülhetetlenül érvényes, közösséget meghatározó, összekötő értékek, amelyek ápolása a civil vallás kategóriájába esik. Megkívánják a performatív bemutatást és az esztétikai megtapasztalhatóságot, éppen úgy, ahogy azt a rítus lehetővé teszi (nemzeti ünnepek, hivatali dolgozók napja, a munka ünnepe).

Nem szűkíthető be azonban a rítus a vallás területére a szűkebb, talán formai rituális vagy rituális periodikus vagy civil vallási értelemben, még a rítusszeptikus, önmagukat individuálisan értelmező modern társadalmakban sem. Ez annál is inkább így tűnik, mert az emberek „kimerült én”-je (Alain Ehrenberg), ami a modern korban mindig megfordul, szintén az értelem megtapasztalását keresi a cselekményismétlődésekben, és ezeket meg is találja a kultúrában. Ezért meg lehet bízni az emberekben, mert ezeket a rítusokat,

értelemkereséseket már ismerik, nem kell újra feltalálni és újra kiépíteni. Így érthető az is, miért fordultak az emberek a romantikában a nagyon erősen rituális katolicizmushoz. Már a felvilágosodás évszázada – a maga emberi értelembe való hitével, ami alapvetően lehetővé teszi számára, hogy a feladatokat és konfliktusokat saját maga oldja meg – egyidejűleg a titkos szövetségek és társaságok évszázada is, amelyekben erős a rituális gyakorlat a szociális integrációra (mint a szabadkőművesek). Csak a rítusszkeptikus protestantizmus fedezi fel a jelenben a rítusok tehermentesítő funkcióját. Szabadság és önmeghatározás az egyik oldalon, szenvedély és valahova tartozás a másik oldalon: ez két oldala ugyanannak a modern érmének. A rítusok képesek a változásra és képesek alkalmazkodni a történelmi funkcionális elvárásokhoz. De ragaszkodnak a konzervatív gyökerekhez; a fejlődési kényszernek és az „élménytársadalom” (Gerhard Schulze) növekedésre való igényének sem rendelik alá magukat anélkül, hogy saját magukat meg ne szüntetnék. Ez a modern eredetiség- és a fejlődésetztétika számára is nagyon jelentős. A *Renouveau catholique* is a modern francia intellektuális és esztétikus kultúrából jött. Ez a példa pontosan mutatja, hogy a rítusok konzervativitása pontos helyet foglal el a társadalmi dinamikában, ami azt illeti, még a kulturális dinamikából is hozzá tud járulni.

61

RÍTUS ÉS IRODALOM: TÉZIS

A rítus (szertartás) előadás-jellegű: olyan élmény és esemény, mely érzést és jelentést, egyértelműséget és jelentőséget is hordoz magában. Ez a rítusban való aktív részvétellel és annak megfigyelésére is vonatkozik: mindkettő részvételt igényel. A *vallási* rítusok eseményeinek jelentését meg kell tanulni, éppen ezért azokat láthatóvá kell tenni. Az ember csak egyszer tapasztalhat meg *valamit*. Még azok is, akik az áhítatos befelé fordulás hipnózisát úzték, a nézeteikben osztozó emberek közössége által létrehozott társas teret keresték, ezáltal téve lehetővé gondolataik kifejezését, ami által létezésük valósággá vált. Következésképpen egyaránt gyümölcsözőek voltak az irodalmi térben is. Így a vallások mindig az esztétikai élmények előadásai is. Emiatt a vallás és a művészet szorosan kapcsolódik egymáshoz. A szent és a világi rituálék egyaránt esztétikát követelnek és teremtenek meg. Ebből a szempontból kiindulva a rituális teóriák megbízható bizonyítékokkal rendelkeznek, melyek szerint a kulturális evolúció során egyfelől a vallás, másfelől a művészet, az irodalom, a zene, a (szent) színház egymás mellett alakultak ki. Folyamatosan egymásra utaltak, majd megkülönböztették önmagukat a másiktól. Egyszerűen nem lehet az egyiket

a másiktól származtatni (mint például a rítust sem lehet a mítoszokból, és a mítoszokat a rítusokból származtatni, ahogy a korábbi rítustan-vitákban gondolták).

62 Még ma is, az irodalom minden szintjén beigazolódik, hogy a rítusokhoz sok szállal kötődik. Akár a mű megalkotását, annak recepcióját, akár annak esztétikai formáját, szerkezetét, tartalmát, tematikus pozícionálását, társadalmi elhelyezkedését és szervezetét nézzük. Ez a felsorolás is az irodalom általi *esztétikai* megerősítés létét támasztja alá. Ez különösen evidens az irodalomban, mely rítusokhoz igazodik, azok működéséhez tartozó. Ezért az irodalmat abban az összefüggésben kell kutatni, ahogyan esztétikáját és poézisét formálja. Ez különösen igaz a vallási kontextusban szerepet játszó rituális szövegekre (szertartások szövegei, zsolttárok, litániák, karácsonyi és húsvéti szövegek). Amikor világi társadalmi módon használjuk őket, az irodalmi szövegek vallásos szertartásoknál is tetten érhetők, és használatukat ezen szertartások is támogatják (írószövegségek, írókultuszok, írók elismerése, felolvasó estek, irodalmi egyletek és klubok, könyvvásárok stb.). A kultuszkönyvek és kultuszírók újabban kulcsszerepet játszanak a modern irodalomban.

Ez a kérdés látszólag sokkal komplexebbé válik, ha az irodalom *egyén* általi befogadását szemléljük. Mindamellet az olvasó részt vesz a rítusok esztétikájában (művészségében), s ez közösségi érzést teremt. Azok, akik írnak és akik olvasnak, szimbolikus közösséget hoznak létre, még akkor is, ha az író személye független individuum marad. Az irodalmi rítus titka az, hogy az egyének közösséget alkotnak, s eközben individuumok maradnak. Ez a titok a kifejezés formájának és erejének köszönhető, és ettől kap rendet és irányt. Később egy új nagy kihívás jelent meg, amikor az irodalom és a művészet módszerei megkülönböztetik egyiket a másiktól. Megváltozik a fókusz, a szubjektivitás lesz a kifejezés különleges módja, amint az a 18. században történt. Még Adorno is állítja, hogy a lírikus kifejezés egyedülisége „engedi meg az emberiség hangjának hallatását” (*Rede über Lyrik und Gesellschaft*, 1958, *Beszéd a líráról és a társadalomról*).

A MEGKÜLÖNBÖZTETÉS AZ IRODALOMTÖRTÉNETBEN ÉS ANNAK PROBLEMATIKÁJA

Már az ókorban is volt egyfajta irodalmi tudatosság, abban a tekintetben, hogy az irodalom elkülönült más kulturális értekezésektől. Arisztotelész *Poétikájában* állítja, hogy az a költészet, mely eshetőségekkel dolgozik (fikciókkal), különbözik a történetek leírásától, hisz azoknak ragaszkodniuk kell a tényekhez. Ez az állítása a modern korban is befolyással bír. Mi lehetne

természetesebb annál a vágnál, hogy meglássuk, hogy az „alkalmazott” rítusok és az irodalomé között egészen sarkalatos a különbség. Még a modern korban is, azaz a késői 18. század óta a művészet mindenképpen igyekezett pontosan a rítusok ellentétévé válni: szabad akar lenni, független, individualista. Ez az igény feszültséget keltett más értekezések és társasági szokások között is, ami pozitív hatást gyakorolt az irodalom rendszerére. Mindamellet túlzottan leegyszerűsített lenne az irodalmat és művészeteket alapvetően szembenállónak tekinteni, ahogy ez a modell is teszi. A rítus nem egyszerűen egy erőltetett közösségi esemény vagy „pusztán visszaható utánzás” (Max Weber), azzal a potenciállal, hogy teljesen szokásszerű, formalizált ritualizmussá válják. (A diákmozgalmak hamar kifejlesztették saját rítusukat, hogy stabilitást biztosítsanak önmaguk számára; főleg a diákok maguk követelték a diplomaosztó ünnepségek visszaállítását néhány évvel ezelőtt). Cserébe viszont, leegyszerűsített értelemben, az irodalom nem önálló és nem független. Még a modern időkben is, a rítus és az irodalom vagy művészet általában kapcsolatban állnak egymással.

A művészeteket ma is lehet rituális környezetben hasznosítani. Szükségeltetik hozzá egyfajta esztétika, persze. Az alkalmi költészetre is teljes egészében igaz ez, mely mint a retorika az ókortól, máig is él. És nem csak a „herceg csatlósa (híve)” az, aki ezt a társasági közlési formát keresi. Mörike volt Heine után a poszt-*Goethezeit* 19. századi költője, aki leginkább tudatában volt a művészetnek és az érzékenységeinek, aki sok örömteli és mindenféle közösségi alkalmon „használható” alkalmi költeményt írt (egy születés, esküvő vagy születésnap megünneplésére, egy ajándék megköszönésekor, emberi kapcsolatok megerősítésére). Ezek némelyike részleteiben igen költői alkotás. Mindennemű emelkedettségtől mentesek, és mégis részei lehetnek a rítusnak. Bármilyen egyszerűnek is tűnnek ezek a versek, Mörike szimbolikus jelentőséggel alkotta meg ezeket. Az irodalom és a rítusok tanulmányozásának szempontjából nézve egyaránt gyümölcsöző az irodalomra, ha rá mint szimbolikus művészetre tekintenünk.

Különböző költészeti zsánerekben, mint a himnuszokban, az ódáknak és zsoltároknak, még mindig megtalálhatóak a rítusos/vallásos elemek. Az 1945 utáni irodalomban a dráma is kínál vallásos zsáner-átiratokat (kultusz-játékok és beavatások, rekviemek, oratóriumok, énekek). Ahogyan általában a vallás és irodalom közötti kapcsolatban, úgy a rítusok és irodalom kapcsolatában – mely a történelem folyamán világiasodott – sem a versengő viszonyt kell látni (mely esetenként előfordulhat). Persze, a szekularizáció egyszerű, lineáris és állandó vagy ellensúlyozott folyamata erősen megkérdőjelezhető. A 19. század fordulóján a művészet vallásos jellege nem

csupán a nyilvánvaló vallási hanyatlást helyettesítette, hanem kompenzálta is, és azt a teret tágította, amelyben ezek a művészi, vallási gesztusok megtörténhettek.

64 A viszonylagosság állítása ellenére is nehéz az irodalmat a rítusokhoz viszonyítani a modern korban. Schiller állítása még mindig él, a szerző halálával kapcsolatos szóbeszéd és a téma eltűnése ellenére is: „Az egyetlen dolog, amit a költő adhat, az a saját *egyedisége*” (*Bürgerverseiről*, 1791). Nehezen egyeztethető össze ez az álláspont a rítusokkal. A rítusok mindig a közösséggel társíthatók: a rítusok a közösségért és a közösség által jöttek létre. Persze Schiller azt is azonnal hozzáteszi, hogy az egyén esztétikai kifejeződését „az emberiség szintjén kell újradefiniálni”. Ezt kijelentve felveti, hogy a forma képes az embereket összehozni. Ez nem klasszicizmusának kifejezése. Önmagában ez nem sokat magyaráz meg. A művész szubjektivitása kihívás elé kell állítson minket. Kant állításával egyezően, az esztétikai ítélet csak annyira indokolt, amennyire másoktól ez elvárható. Ez a kérdés ugyancsak felmerül a korai romantikusoknak az új mitológia szükségességéről szóló vitáiban, amikor a költészet kulcsszerepéről elmélkednek. A romantikus költészet az új mitológiával akar azonossá válni. Ahogy a modern, ironikus és rendszerszerű poézis kihívás elé állít minket, ugyanakkor az emberek összehozásának gyakorlata és eszköze is egyben (vö. *Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus* és Friedrich Schlegel: *Párbeszéd a költészetéről* és *Beszélgetések a mitológiáról*). Hogy ez sikeres-e, már más kérdés. Mindenesre, ez az, amire törekszik. Viszont ez a törekvés kéz a kézben halad a probléma felismerésével.

A RITUÁLÉ ESZTÉTIKAI ASPEKTUSA

A rituálék „összművészeti alkotásokként” foghatók fel. Minden más kulturális megnyilvánuláshoz és cselekvéshez hasonlóan a rituálé jelentése és hatékonysága is összefügg egész formája esztétikai, tehát megjelenő és észlelhető kidolgozottságának fokával. Nincs értelme túl szigorúan elkülöníteni a rituálét a pusztá konvenciótól vagy rutintól. Adekvátabbnak tűnik, ha ugyanúgy, mint magukban a művészetekben, a rituálé vonatkozásában is kisebb vagy nagyobb esztétikai intenzitásról, tehát a gyengébb vagy erősebb esztétikai kidolgozottság kontinuumáról beszélünk. A rituálé esztétikai, illetve társadalmilag funkcionális, kommunikatív és intézményi aspektusait nem szabad kijátszani egymás ellen, még akkor sem, ha az a kérdés, mi a jelentősége a rituálénak az irodalom és a többi művészet számára. Tökéletesen világos ez az attikai tragédiából: ezt egyszerre tartották esztétikai és kultikus játéknak, melyet a polisz adott elő a polisznak a nagy Dionüszosz-ünnepek

keretében. A dionüszziádákon és a hozzájuk tartozó tragédia-előadásokon a polisz önmagát reprezentálta, tapasztalta, ünnepelte és realizálta. A nagy ünnepen önmagát ábrázolta, és az ünneplés során önmagát értette meg, amennyiben egyszermind olyan témák és problémák is előkerültek az ábrázolás, a megmutatás és a megvitatás módján, amelyek a poliszt, azaz a mindenkire kiterjedő egészt érintették.

A képzőművészetnek, a zenének és a színháznak mindmáig van köze a rituáléhoz. Senki sem vitatná ezt komolyan, figyelembe véve e művészeti ágak szoros kapcsolatát a vallással. Még a modernség zenéje is intenzíven ápolja ezt a kapcsolatot (a szakrális zene, a gospel és a soul is); a modern képzőművészet előszeretettel vesz igénybe vallási-rituális kifejezőeszközöket (például a bécsi akcionizmusban vagy Joseph Beuysnál, Marina Abramovič performanszaiban vagy Christoph Schlingensiefnél). A triptichon még a mai festészetben is fontos „pátosz-formula”.

Az irodalom számára a dolog sokkal nehezebbnek tűnik. Az irodalomra is érvényes azonban, hogy története nem írható le a kultusztól való emancipáció folyamataként, nem egyenes vonalú szekularizációként rajzolódik ki. Az irodalom bármiről szólhat, ami történelmileg-kulturálisan adva van. Így rituálék is tematizál, lévén azok oly fontosak a politikai, közösségi és társadalmi élet számára – ugyanúgy, ahogyan bármiről szólhat, ami nekünk, embereknek fontos. Az irodalomtudomány már sokszor ki is használta a rituálénak ezt a tematizálását. Az irodalom, a fikció keretei között ugyan, de egészen közel juthat a fogalmi, különösen a „filozófiai” „megragadáshoz” (mint a romantikában, Thomas Mann-nál vagy Hermann Brochnál). Nyelvi művészetként mintegy magával hozza a magához való reflexív viszonyulást (amennyiben úgy tartjuk, például a gadameri hermeneutika nyomán, hogy a fogalmilag megragadó megértésnek a nyelv a közege). Ennyiben úgy tűnik, hogy nyelviségében egyszermind meg is szünteti önnön rituális voltát: „Sok van, mi szörnyű, / De az embernél nincs semmi szörnyűségesebb” – mondja a kar Szophoklész *Antigonéjában*, s ezzel értelmezési perspektívát kínál az egész tragédiához, mely így kiválik a rituális összefüggésből. De nem teljesen. Bár az irodalom újra meg újra megpróbál szabadulni ettől a nyelvben, mint a megértés és a kommunikáció általános médiumában való, elkerülhetetlen részesedéstől, s igyekszik aláásni a megértést és a megértetést (nyelvkritika, Dada, konkrét költészet), nyelvi mivoltában mindig mond és kinyilvánít valamit önmagáról.

Ahogy az irodalom és az egyéb művészetek a 18. századtól egyre inkább autonóm és önálló diskurzusokként fogják fel magukat, úgy válik egyre kézenfekvőbbé, hogy ellenmozgásként igényt támasszanak valamilyen befolyásra és hatásra, illetve arra, hogy egészen explicitté válva is biztosítsák

hatásukat. Megfigyelhető ez Goethénél és Schillernél, ugyanígy Georgénál és Rilkenél. A hatás biztosításának másik útja viszont az irodalom ritualizálása lehet, ami úgy is értendő, mint a *jelentékenység* szisztematikus *esztétikai* megteremtése. Jól mutatja ezt a szimbolizmus. Stefan George egy-
66 részt következetesen és erősen vallási szemantikával telíti életét és művét, másrészt vallási-rituális formaelveket alkalmaz.

ÖSSZEZGÉS

Hogyan lehet a rituálét olyan *esztétikai* fogalomként tárgyalni, amely *szisztematikus*an releváns? A fentiekben elemzett rituálé általános, struktúra-képző ismérvei megmutatták, hogy általuk mind a rituális, mind a művészeti gyakorlatban *esztétikai jelentékenység* konstituálódik. A rituálé *esztétikai* szervezőfogalomnak tekinthető. A kötelezőnek, az érvényesnek, a jelentékenynek az *esztétikai* tapasztalata, melyet még Trakl legkomorabb vagy Celan legenigmatikusabb költeménye is lehetővé tesz, azzal magyarázható, hogy az irodalom a rituálé *esztétikájának* részese. Még ahol „csak” formai játékot látszik úzni (mint például Jandl lírájában), az irodalom ott sem tetszőlegesnek és esetlegesnek mutatkozik. Ez a forma jelentősége, s ez eredményezi az *esztétikai* affirmációt még ott is, ahol szemantikailag lehetetlennek látszik a helyeslés. Paul Gerhardt *Esti dala* vagy Matthias Claudius azonos című költeménye még annak is vigasztaló, aki már messze eltávolodott a keresztény-protestáns vallásosságtól. Meglehet, az angyalokat már nem tartjuk sokra, mégis aligha tudjuk kivonni magunkat az örvényből, amelyből Rilke első *Du-inói elégijá* keletkezett. Épp a művészi artikuláció vonatkozásában van ezért értelme a jelentés nyitottabb, nem a szemiotikai jelfogalomra redukált, az „*esztétikai jelentékenységet*” is magában foglaló koncepciójának.

(Fordította: Bartha Judit Marianna – Bokor Ágnes – Zs. Nagy Izabella)

¹ Kivonatok Wolfgang Braungart *Ritual (Rítus)* című tanulmányából, mely a *Handbuch Literatur und Religion* című könyvben jelent meg, szerk. Daniel Weidner, Stuttgart, Metzler, 2016, 427–434.